

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Feitl Írisz

Múzeumpolitika, múzeumirányítás Magyarországon 1945–1963 között

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezető: Dr. Erdődy Gábor, DSc.

Modernkori Magyarország Doktori Program, vezető: Dr. Varga Zsuzsanna, DSc.

A bizottság elnöke: Dr. Erdődy Gábor, DSc.

Felkért bírálók: Dr. Varga Zsuzsanna, DSc.

Dr. Bognár Katalin, PhD

Titkár: Dr. Manhercz Orsolya, PhD

A bizottság tagjai: Dr. Palasik Mária, PhD

Dr. Baráth Magdolna, PhD

Dr. habil. Sipos Balázs, PhD

Témavezető: Dr. Izsák Lajos, DSc., professor emeritus

Budapest, 2018

I. Témaválasztás

Forrásörző és kultúraterjesztő intézményeink közül a múzeumok egyedülállónak tekinthetők, egyszerre töltönek be tudományos, közművelődési, oktatási és gyűjteményezési-örzési funkciót. Az általános muzeológiával foglalkozó kortárs hazai és külföldi szakirodalomban gyakran felbukkan a múzeum és politika fogalmak egyidejű használata, egymásra hatása, a múzeumok politikai dimenzióinak vizsgálata. Ennek ellenére szerepük feltárása és elemzése a történettudomány által szinte érintetlen terület. Jelen disszertáció a magyar politika és a múzeumi intézményrendszer kapcsolatának elemzése.

A téma pontos meghatározásánál, kereteinek behatárolásánál szempont volt, hogy a múzeumpolitika nem önmagában álló fogalom, magyarázata pedig elengedhetetlen a dolgozat megértéséhez. Elválaszthatatlan a kultúrpolitikától és az azon belüli tudánypolitikától, ezek nélkül nem létezhet múzeumpolitika sem. A tudánypolitikához való kötődése abból fakad, hogy az intézmények megalakulásukkor a magaskultúra részét képezték, tudományos célokat szolgáltak, amely csak kiváltságosokat, az elit tagjait érintette. A múzeumok a 20. század első felében sem nyitottak a tömegek felé, de tekintélyük és státuszuk terén ragaszkodtak a 19. századi elitista hagyományokhoz.

1945 után a múzeumpolitika fogalma kiszélesedett. Már nem csak a tudánypolitikán belül volt helye, hanem a „nép nevelésében”, vagyis a művelődéspolitikában. A kezdeti kiszélesedés után egyre korlátozottabb, irányított keretek között létezhetett, 1949 után deformálódott, ideológiai eszközzé vált. A népművelés olyan domináns lett, hogy a kiállításokat nyilvánvalóan, de kevésbé magától értetődően a gyűjteményezést is annak rendelték alá.

A dolgozat vizsgálatának tárgya az 1945 és 1963 közötti periódus, ami a múzeumi szerepek megváltozásának, átértelmezésének, a politikai irányítás megerősödésének és a szakmai irányítás átalakulásának időszaka.

II. A disszertáció felépítése és célkitűzései

A vizsgált periódusban általánosságban több kérdés is felmerül. Ilyen például az 1949-től a két világháború közötti időszakban hangoztatott „helytelen” múzeumpolitika kérdése, illetve hogy milyen tekintetben volt az. A finanszírozás, a szervezeti-irányítási, a gyűjteményezési filozófia, vagy a kiállítások (vagyis a múlt elbeszélése) tekintetében? Felmerül a kérdés, hogy a múzeumok hogyan voltak képesek a hagyományos szerepükből kilépni, mennyire tudtak megfelelni az elvárásoknak? Újabb kérdést vet fel, hogy az 1949-ben kialakult centralizált rendszer mennyiben tért el a két világháború közötti és az azt követő igazgatási struktúrától, illetve miért volt szükség annak ismételt átalakításra? Fontos tényező az is, hogy a múzeumok szerepe mennyiben volt

stratégiai kérdés, mennyire volt meghatározó az államszocializmusban? A dolgozat alapvető kérdése, hogy miként jött létre az a múzeumi irányítási-igazgatási rendszer, amely alapjaiban 1963-tól kezdve egészen 2012-ig fennállt?

A disszertáció fő egységét a múzeumügy 1949-es fordulata és az Ortutay Gyula irányítása alatt működő Múzeumok és Műemlékek Országos Központja bemutatása és története képezi. A fordulat azonban nem előzmény nélküli, hatással voltak rá az 1945 utáni időszak politikai eseményei, a kulturális irányítás preferenciái, a kultuszminiszter kiléte és a szakmán belülről formálódó elképzelések is.

Az 1945-ben elének táruló múzeumi rendszer jobb megértéséhez szükséges az előzmények vázlatos, elsősorban a kultusztárcák tevékenységére és a jogszabályokra koncentráló bemutatása. Az első magyar múzeum születése és a második világháború pusztításai között eltelt majdnem 150 év fejlődési íve tükrözi a legjobban azt az állapotot és intézményi háttérrel, amelyet 1949-ben alapvetően a szovjet modell váltott fel.

Az 1945 és 1949 közötti időszak tulajdonképpen előzménynek is felfogható, történéseit meghatározták a II. világháború és a koalíciós korszak jellegzetes tényezői, a sajátos kulturális hatásai. Az időszak tárgyalásának alapja a kényszerpályán mozgó kulturális örökséget védő intézményi háló bemutatása, intézkedéseik felvázolása. Az irányítási rendszer ekkor még nem változott, de a múzeumpolitikai elképzelések fokozatosan átalakultak. A figyelem ebben az időszakban a világháború okozta károk orvoslására, a helyreállításra, a nemzeti kincsek visszaszerzésére és megmentésére összpontosult. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban és a múzeumokban dolgozó szakembergárda máig ható fontos munkát végzett. A fejezetben a korábban felsoroltakon kívül a vizsgálat tárgya a múzeumi fordulat évének eseménytörténete is, amelyről a szakirodalom ismeretében kijelenthető, hogy még nem jelent meg összegző munka.

A dolgozat középpontjában a magyar múzeumügy rövidéletű sajátos intézménye áll, amelyet az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelettel életre hívott Múzeumok és Műemlékek Országos Központja testesített meg. Az intézmény vizsgálata és működésének rekonstrukciója a történettudomány és a muzeológia hiányossága, hiszen a múzeumirányítás és múzeumpolitika ebben az időszakban önálló hangsúlyt kapott. Tevékenységének megítéléséhez működésének – hivataltörténeti módszerrel való – részletes bemutatása szükséges. Egyidejűleg elengedhetetlen az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet vizsgálata, ez volt az első átfogó múzeumi szabályozás, ami teljes állami centralizációt hozott létre. A jogszabály és módosításai teremtették meg az 1997-es és 2001-es törvények hatályba lépéséig az alapokat.

Míg a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja létrehozása összefüggésbe hozható az általános politikai folyamatokkal, „Ortutay Gyula Központja” megszüntetése nem köthető konkrét eseményhez, semmilyen komoly szakmai elégedetlenséghez. Mi okozhatta, hogy hirtelen egy

tollvonással eltörölték? Mi állhatott a múzeumügy átszervezésének és lefokozásának háttérében? A mindezidáig tisztázatlan kérdések indokolták a rövid életű intézmény részletes bemutatását, a tények mérlegre tételét.

A disszertáció 1953 és 1963 közötti időszakja két fő téma köré épül fel. Az egyik a múzeumi hálózat decentralizációja, a másik az előbbivel szoros összefüggésben álló muzeológiai dilemma, a tudományos és népművelési funkció egyenértékűvé emelése miatti szakmai vita. A múzeumügy 1953-as átalakítása után szerkezeti változás már csak a decentralizálás kapcsán történt, az irányítás vonatkozásában nem. A folyamatra az 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelet tette fel a pontot, amikor jogszabályi szinten rögzítette az 1962-re megvalósult gyakorlatot. A politikatörténeti korszakhatár, az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei a múzeumok vonatkozásában nem játszottak releváns szerepet, sem az intézményrendszerben, sem az irányításban. Éppen ezért ez nem került a vizsgált kérdések körébe. A forradalom leverése után a múzeumpolitikában az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek érvényesültek. Különösen az 1960-as években, amikor megkezdődött a nagy állandó kiállítások újjáépítése és a vidéki múzeumok megyéknek való átadása. A dolgozat utolsó fejezete „kakukktojásnak” tekinthető. Az elemzés tárgya – a Nemzeti Múzeum 1952-es és 1965–1967-es állandó történeti kiállításai tématervének és forgatókönyveinek összehasonlítása – túlnyúlik a vizsgált korszakon, ugyanakkor megfelelően jeleníti meg a korszak kiállításpolitikájának változásait, hasonlóságait. Szemlélteti továbbá egy azonos téma feldolgozásának variációit, megújulását, valamint azt, hogy a szakmai szempontokat a megjelölt években mennyire lehetett érvényre juttatni.

Az értekezés célkitűzése a múzeumpolitika jellemzőinek felvázolásával – a felvetett kérdéseken túl – az volt, hogy hozzájáruljon az 1945 utáni kultúrpolitika jobb megértéséhez, illetve kiindulásként szolgáljon az 1960-as évek második felétől újabb komoly változásokon átesett múzeumi terület vizsgálatához.

III. A disszertáció eredményei

Jelen disszertáció alapvető célja az 1945–1963 közötti periódus kultúrpolitikája egy elhanyagolt szegmensének, a múzeumpolitikának az elemzése. A fejlődési ív vizsgálata során kiderült, hogy a múzeumpolitika színtere változatos és izgalmas, lehet tudományos viták fóruma, politikai játszmák helyszíne, ideológiák kifejezési eszköze – mozgástere hol kitágul, hol beszűkül.

A magyar múzeumok szervezete a 19. században alakult ki. Az irányítás felépítése kezdetektől fogva hierarchikus jellegű; a központi intézmény testesíti meg a muzeológiát, a tudományosságot. A 19. században ez az intézmény a törvénnyel alapított Magyar Nemzeti Múzeum volt, amely egy „univerzális”, minden múzeumi szakágat (történeti, iparművészeti, szépművészeti, néprajzi és természettudományi) magában foglaló gyűjteményként jött létre. A Magyar Nemzeti Múzeum a 20.

század első felében is megőrizte főhatóságát, továbbra is a legmagasabb szinten, törvényi úton szabályozták működését, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa keretein belül. Az országos múzeumok a két világháború között kiemelt pozíciót töltöttek be a tudománypolitikában, ugyanakkor finanszírozásuk elmaradt a szükségestől. A hierarchikus jelleg 1949-től – különböző formában és mértékben – 1962-ig állt fenn. A totális centralizáció 1949 és 1962 között valósult meg, 1956-tól kezdve azonban fokozatosan fellazult, 1962-ben a vidéki múzeumok tanácsai irányítás alá utalásával a központosított rendszer felbomlott.

1945, a második világháború vége periódushatárnak tekinthető, nem az intézményrendszer átalakítása, hanem elsősorban a múzeumok új funkciója révén. Ez a kezdete annak a korszaknak, amikor a gyűjtemények nem vásárlások vagy ajándékozások útján, hanem a tömeges műtárgymentés során jutnak műkincsek ezreihez. Ugyanakkor ebben az időszakban éri az országot a legnagyobb műtárgyvesztés. A folyamat következményeként szigorúan szabályozzák a kivitelt, a magángyűjteményekkel kapcsolatos kötelezettségeket és eljárásokat. A koalíció időszakában nehezen eldönthető, hogy volt-e múzeumpolitika. A szakmai vezérkar számos kezdeményezést tett a rendszer megreformálására; ennek fő elemei a korábban egyesített intézmények önállósítása, a levéltárak külön szabályozása, a könyvtárak és múzeumi gyűjtemények szétválasztása, a központi irányítás jellegének erősítése volt. A kultusztárca ezzel szemben 1948-ig, az iskolák államosításáig csak a legsürgetőbb, legfontosabb ügyekkel foglalkozott, mint a háborús károk helyreállítása vagy a fegyverszüneti megállapodás és a békeszerződés egyes kötelezettségeinek teljesítése. A fordulat évei múzeumtörténeti szempontból 1948–1949-re tehetők, ekkor már határozott elképzelések voltak a struktúra átalakítására.

Átfogó múzeumpolitikáról 1949-től, vagyis az ágazat teljes államosításától és központosításától kezdve beszélhetünk. Ekkor jött létre a magyar múzeumügy történetében legrövidebb életű, tevékenységének megítélésében vitatható, ugyanakkor szakmai eredményei tekintetében hasznos irányítási szerv, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. A Múzeumi Központ elválaszthatatlanul összekapcsolódott a szakmai alapokat lefektető 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelettel és Ortutay Gyula személyével. A szovjet modell átvételét természetesen múzeumi területen is hangoztatták, de ez 1949-ben nem valósult meg, 1953-ban kezdtek jobban igazodni hozzá, vették át annak egyes elemeit. A megvalósult modell egyrészt táplálkozott a 19. századi hagyományokból, és épített is arra, nem szakított vele, másrészt megoldást keresett azokra a problémákra, amelyek a kezdetekben gyökereztek, illetve a II. világháború után kerültek előtérbe. Ilyen probléma volt az országos és vidéki múzeumok közötti szakadék, és általában véve a vidéki múzeumok helyzete. Ez a kérdés a 19. század végétől állandóan napirenden volt; kezdetben a szakmai lemaradás az országos intézményekhez képest, majd a szakemberhiány és a folyamatos forráshiány tekintetében, végül a szakmai irányítás elvesztése kapcsán. A másik megoldásra váró probléma, amit

a második világháború utáni óriási műtárgyvesztés idézett elő, a magángyűjtemények kezelése, az ország kulturális örökségvédelmébe kapcsolása volt. Az idősakkal kapcsolatban megfogalmazott kérdésre, miszerint – az 1949-től hangoztatott „helytelen múzeumpolitika” milyen hatást gyakorolt az ágazatra, illetve hogy az 1949-ben kialakult rendszer mennyiben tért el a két világháború közötti igazgatási struktúrától – a válasz a következő: mindent egybevetve megállapítható, hogy szerkezeti vázában radikálisan nem tért el attól, a központosítás mértékében azonban igen. Sőt kijelenthető, hogy a 19. század végén és a két világháború között kialakult múzeumi struktúra és az 1949-es átalakítás nyomán létrejött rendszer között részleges kontinuitás lelhető fel. A Központ szigorú centrális irányításán keresztül érvényesült az ágazat összefogása és az egységes szakmai igazgatási keretek kiépítése. A finanszírozás továbbra sem volt kielégítő, a gyűjteményezést és a kiállításokat azonban új alapokra helyezték és 1949 után a múzeumoknak is ki kellett szolgálniuk a hatalom ideológiai elvárásait.

Ortutay Gyula tevékenységének értékelése nem volt a disszertáció feladata, de a leírtakból mégis érezhető a terület iránti elköteleződése, törekvése saját hatáskörének bővítésére. A vizsgált források arra engednek következtetni, hogy a múzeumügyet miniszteriális szintre kívánta helyezni. A felettesek „félrevezetése” a szovjet múzeumi rendszer esetében, a tudományos és agitációs feladatok merev szétválasztása és a törekvés a propaganda feladatok „leadására” azt támasztja alá, hogy Ortutay karrierista vonásai és részrehajlása miatt szakmailag „különutas” volt. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja lefektette a modern muzeológia és a modern múzeumok alapjait és megkezdte azok gyakorlatba való átültetését. A múzeumügy 1953-as átalakítása lefokozásnak tekinthető. Az 1963-ig tartó korszak a politikai perifériára sodródás és a szűk mozgástér időszaka. Az ágazatban a centralizációt a decentralizáció elve váltotta fel, ami kiváltotta a szakma ellenállását. A központi irányítást nehezen engedték ki a kezükből, sőt, a szakmai irányítás végig a minisztériumnál és az országos múzeumoknál maradt. Ennek következtében az évtized a tanácsi irányítás megalkotásának szellemében telt el, amely lassan, vajúdva, végül mégis előkészítetlenül és főként pénzügyi okokból valósult meg.

Az 1949–1963 közötti periódus sajátossága az a törekvés volt, hogy megpróbálták a múzeumok tudományos intézményrendszerét magasabb szintre helyezni és a hagyományos népművelési intézmények (könyvtárak, művelődési házak) sorából kiemelni. Mindezt nemcsak az országos múzeumok, hanem a vidéki intézmények tekintetében is. Az ágazat központi irányítása, a muzeológiai tudományágak fejlesztése mind ezt a törekvést szolgálták, de céljukat nem tudták elérni.

A múzeumi területet végigkísérték olyan – a nagypolitika döntéseiből adódó feladatok – amelyek nem közvetlenül, hanem közvetetten érintették azt. Az ágazat ezekből a döntésekből sokszor „profitált”, de mindenképp aktív részese volt: elsőként a műtárgymentések kapcsán, mivel több olyan magángyűjtemény maradt birtokukban, amit azelőtt letétként gondoztak, vagy a megmentett

műtárgyak szétszétlásánál került tulajdonukba. Az államosítások során is muzeális tárgyak sokasága és műkincsek tömege került az intézményekbe, de ugyanilyen hatást váltottak ki az 1951-es kitelepítések, valamint (főként néprajzi vonatkozásban) a mezőgazdaság szövetkezesítése is.

A muzeális intézmények megítélése kezdetben inkább mennyiségi, mint minőségi mutatók alapján folyt. Az ágazati vezetők igyekeztek a szakmai minőség bizonyos fokát fenntartani, ami néha a politikai mérce rovására ment. Így történt ez a kiállítások esetében is, amelyek politikai töltete sokszor nem volt a hatalom képviselői részére megfelelő. A kiállításoknak, mint a múzeumok legfőbb ideológiai tevékenységének kritikája kardinális kérdés volt, a tárlatok tartalmi és kiviteli vizsgálatai végigkísérték a korszakot.

Azt mondhatjuk, hogy a múzeumügy a korszak egészében a kulturális intézményhálózatban a volumene miatt – különösen a 21. század múzeumi divatjához, az úgynevezett múzeumboomhoz viszonyítva – szerény helyet foglalt el. Elsősorban a művelődési házak és könyvtárak hálózatának kiépítésére fordítottak tekintélyesebb összegeket, az országos és vidéki múzeumi hálózat lassan és szerényebb keretek között gyarapodott.

IV. A szerzőnek az értekezés témakörében megjelent publikációi

A magyar múzeumi rendszer törvényi szabályozása 1881 és 1949 között. In: Jogtörténeti Szemle, (2010) 1. 39–47.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának megszüntetése és a múzeumok irányításának új keretei 1952-ben. In: Történeti Muzeológiai Szemle 12. (2013) 63–80.

Múzeumügy a Rákosi-korszakban. In: Modern Magyarország. II. évf. (2013) 1. 265–289.

"Legjobb múzeumpolitika a reálpolitika". Múzeumirányítás 1945–1949 között. In: Történeti Muzeológiai Szemle 16. (2018) 67–83.